

SUG'D VOHASIDAGI ILK DAVLATCHILIK

Xidirov Ibroxim

Qashi davlat universiteti mustaqil tadqiqodchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7588600>

Annotatsiya: Ushbu maqolada Sug'd vohasidagi ilk davlatchilikning ahamiyati haqida so'z boradi. Muallif tarixiy ma'lumotlarga tayanib, mavjud ilmiy adabiyotlar asosida Sug'd vohasidagi ilk davlatchilikning bo'yicha o'ziga xos jihatlarni o'rgangan va tahlil qilgan.

Kalit so'zlar: Sug'd vohasi, davlatchilik, shaharsozlik, urbanizatsiya, hududlar.

Kirish qism (Introduction): O'zbekiston mustaqillikka erishgan kundan boshlab tariximizga bo'lgan munosabat tubdan o'zgarib, sovet davrida noto'g'ri baho berilgan yoki yuzaki ko'rib chiqilgan masalalarga jiddiy ilmiy yondashuv kuchaydi. Ayniqsa, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 27-iyuldagi "O'zRFA tarix instituti faoliyatini takomillashtirish haqidagi" qaroridan so'ng haqqoniy tarixni yaratish, bu jarayonda birlamchi manbalarga asosiy e'tibor berish, qo'yilgan muammoni soha mutaxassislari tomonidan hal etilishi, mavjud muammolar yechimini ilmiy asoslash borasida anchagina ishlar amalga oshirildi. Shunga qaramasdan, uzoq o'tmishlarga borib taqaluvchi ulkan tariximizda yechimini kutayotgan muammolar talaygina¹.

Asosiy qism (Main part): Davlatchilik tarixida boshqaruv tizimi jamiyatning ichki jabhasiga xos xususiyat hisoblanadi. Tarixga nazar tashlaydigan bo'lsak, insoniyat o'z rivojlanish jarayoni davomida eng oddiy boshqaruv shakllarini barpo etib uni rivojlantirib va takomillashtirib borganligi ko'zatiladi. Dunyo tarixidagi dastlabki Davlatlar mil. avv. III ming yillikdayoq Misrda (nom Davlatlarning birlashuvi), Mesopotomiyada (Akkadning kuchayuvi) paydo bo'ladi va Sharqdagi boshqa hududlarga ham (Hindiston, Xett Davlati, Elam va boshq.) o'z ta'sirini o'tkazib sifatli yangi xususiyatlar kasb eta boradi².

Ijtimoiy va hududiy birlikning asosi hisoblangan jamoalar mavjudligi Qadimgi Sharq ijtimoiy tuzilmasining muhim o'ziga xos tomoni edi. Barcha Qadimgi Sharq davlatlari (ayrim shahar-davlatlar bundan mustasno) juda ko'plab qishloq jamoalaridan tashkil topgan bo'lib, ularning har birida boshqaruv tartibi mavjud edi. Yirik ishlar, ayniqsa sug'orish tartibi bilan bog'liq ishlar amalga oshirilganda ko'pgina jamoalar birlashuvi davlat hokimiyati rolining oshishini ta'minlar edi³.

Davlat yoki shahar-davlat ma'lum hududlarni o'z nazoratiga olishi va bu hududlarni kengaytirib borishi natijasida chegaralar paydo bo'lgan.

¹ Eshov B. O'zbekistonda davlat va mahalliy boshqaruv tarixi. T.: "Yangi asr avlodi". 2019. B.3.

² Abdullayev O'. O'rta Osiyoda qadimgi boshqaruv va ilk Davlatchilik tarixshunosligi. – Toshkent: Akademiya, 2009.

³ Jo'rayev N., Azizov A. Ijtimoiyot asoslari. Sivilizatsiyalar – ijtimoiy-madaniy jarayon. – Toshkent: Fan, 2003.

Hududlarning kengayishi va chegaralarning o'zgarishi natijasida davlatlar o'rtasida urushlar kelib chiqadi. Chegaralar masalasida ta'kidlash joizki, qadimgi davrlarda ular ko'p hollarda tog'lar va dasht hududlar orqali, ayrim hollarda esa daryolar orqali o'tgan. Shuning uchun ham tarixiy yondashuv shuni talab etadiki, tarixning turli davrlarida davlatlar chegaralari o'zgarib turgan va hozirgi chegaralarga mutlaqo mos tushmaydi.

O'zbekiston hududlarida dastlabki Davlatchilikning paydo bo'lishi masalalari tadqiqotchilar orasida hamon bahslarga sabab bo'lib kelmoqda Bu o'rinda ushbu jarayonga asosiy turtki bo'lib yanada jadallashtirgan omillarni aniqlash nihoyatda muhimdir⁴. Bronza davridayoq sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik O'rta Osiyo xo'jaligining asosini tashkil etgan. Sug'orma dehqonchilikning yuqori unumdor shakllari jamiyatda hal qiluvchi o'zgarishlarga olib keldi. Xususan, dehqonchilik rivoji natijasida qo'shimcha mahsulot va xususiy mulk ko'rinishlari paydo bo'ldi.

Tadqiqotchilarning fikrlariga qaraganda, O'rta Osiyoda eng qadimgi davlatning shakllanish jarayoni dehqon-chorvachilik iqtisodiyoti, ixtisoslashgan xunarmandchilik va shahar markazlarining paydo bo'lishi bilan o'zviy bog'liqdir. Hozirgi kunga qadar olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijalari bu hududlarda ilk temir davridagi ijtimoiy-siyosiy rivojlanishning ayrim muhim masalalarini yangicha yondashuv asosida izohlashga imkoniyat yaratadi⁵. Ammo, shunga qaramasdan bu masala to'liq yechimini topmagan bo'lib, xususan, O'rta Osiyodagi eng qadimgi davlatlar shakllari va sanasi bilan bog'liq bo'lgan mavzular shular jumlasidandir.

Ilk temir davrida O'rta Osiyoning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayotida muhim o'rin egallagan Sug'diyona o'lkasi yuqorida ta'kidlaganimizdek, turli qadimgi manbalarda Sug'da, Sug'uda, Sug'diyona nomlari ostida eslatib o'tiladi. Bu nomlarning kelib chiqishi va ularning ma'nosi haqida hozirchi aniq fikr yo'q. Ayrim tadqiqotchilar (V.Tomashek) bu nomni eroncha "SUS" – "yonmoq, yaltiramoq, nur taratmoq" so'zidan olingan desa, ayrimlari (O.Smirnova) bu "Gava sug'uda" atamasi "hosildor vohalar o'lkasi" degan ma'noni beradi deb hisoblaydilar. Avestoning Yasht kitobida tilga olingan "Sug'd makoni Gava" -

⁴ Davlatchilikning paydo bo'lishi va rivojlanishiga turlicha yondoshuvlar, nazariyalar, davlatchilik tiplari va shakllari masalalari bo'yicha batafsil ma'lumot olish uchun so'nggi yillarda qiyosiy tahlil etilgan quyidagi ishlarga qarang: Askarov A.A., Shirinov T.SH. Rannaya gorodskaya kultura epoxi bronzi yuga Sredney Azii. – Samarkand: Institut arxeologiya AN RUz, 1993. – S. 132-140; Kashanina T.V. Proisxozhdeniye gosudarstva i prava. Sovremenniye traktovki i noviye podxodi. – M.: Znaniye, 1999. – S. 51-103, 316-332; Rtveladze E.V. va boshq. Qadimgi O'zbekiston sivilizatsiyasi: davlatchilik va huquq tarixidan lavhalar. – Toshkent. Adolat, 2001. – 10-58 bb; Sagdullayev A.S. va boshq. O'zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti. – Toshkent. Akademiya, 2000. – 16-43 bb. Shaydullayev Sh.B. Ilk davlatlarning arxeologik belgilari // O'zbekiston tarixi. Toshkent. 2002. №3, 3-10 bb. va boshq.

⁵ Asqarov A.A. Eng qadimgi shahar. – Toshkent: Fan, 2001.

Sugʻdiyoning eng qadimgi viloyati boʻlgan boʻlishi mumkin. Baʼzi maʼlumotlarga koʻra (A.Sagdullayev), Gava (Gau) - “buqa”, “poda”, Qashqadaryo vohasi bilan bogʻlanadi. Bu soʻz viloyatning juda koʻp geografik nomlarida takrorlanib saqlangan (Gavdara, Gauxona, Gaumurda, togʻlar Gau, choʻqqi Gau va boshqalar)⁶.

Natijalar va muhokamalar (Results and Discussions): Hozirgi Qashqadaryo va Zarafshon vohalarini (Buxoro, Navoiy, Samarqand, Qashqadaryo viloyatlari, Tojikistonning Panjikent atroflari) oʻz ichiga oluvchi Qadimgi Sugʻdiyona va Sugʻdiylar haqida ilk yozma manbalarda maʼlumotlar juda kam. Avestoda viloyatlarning nomi ikki xilda koʻrsatilgan – Gava Sugʻda va alohida Sugʻda. Gerodot esa sugʻdiylarni ikki marotaba – Ahamoniylar davlatining XVI satrap oʻlkasidagi xalqlarni sanab oʻtganda va forslarning qoʻshinlari safida jangchi – sugʻdiylarning oʻrnini koʻrsatib berganda tilgan olgan. Ammo tarixchi Sugʻd shaharlari, daryolari, togʻlari, hududiy chegaralari haqida bizga hech qanday maʼlumotlar qoldirmagan. Ahamoniylar mixxatlari Sugʻdiyona haqida asosan rasmiy darajada eʼlon qiladilar va turli xil tarixiy muammolarni oʻrganishda ulardan foydalanish ogʻir kechadi. Gekatey, Ktesiy va Ksenofont asarlarida sugʻdiylar haqida maʼlumotlar yoʻq⁷.

Aleksandr Makedonskiy davri va soʻnggi yunon-rim tarixshunoslari asarlarida tarixiy-geografik maʼlumotlar ancha keng berilgan. Sugʻdiyoadagi alohida joylarda, viloyatlar, qalʼalar - Nautaka, Ksenippa, Maroqanda, Bagi, Basileya - “podsho shahri”, Politemet-Zarafshon, “Oksiart, Sugʻd qoyasi” va boshqa xabarlar shular jumlasidandir⁸.

Bu maʼlumotlar asosida turli fikrlarga ega boʻlish mumkin. Dastavval, mill. avv. IV asrga kelib, sugʻdiylarning hududiy joylashuvi, ularning yashash uchun foydalangan asosiy yerlarining chegaralari, daryo vohalari va viloyatlari aniqroq koʻrinadi. Ammo, bu jarayonning tarixiy anʼanalari – sugʻdiylarning yoyilishi, oʻtroq vohalarining paydo boʻlishi va shu joylarda yirik shahar markazlariga asos solinishi yanada qadimgi davrlarga borib taqaladi⁹.

Oʻrta Osiyodagi eng qadimgi davlat uyushmalari haqida soʻz borar ekan, eng qadimgi shaharlarni ifodalovchi mustahkamlangan markazlarga alohida eʼtibor qaratish lozim boʻladi. Chunki, eng qadimgi shaharlar dastlabki davlatlarning

⁶ Sagdullayev A.S. Qadimgi Oʻrta Osiyo tarixi. – Toshkent: Universitet, 2004.

⁷ Raimqulov A.A. Katta Sugʻd – Sugʻdiyona: tarixiy jarayonlar chorrahasidagi oʻlka. T.: “Iqtisod-Moliya”. 2017. 208 B.

⁸ Eshov B. Sivilizatsiya tizimida ilk shaharlar. – T., 2004.

⁹ Голамреза Джавади. История государственного управления в Иране и Средней Азии в древности. Автореф. дисс. канд. ист.наук. Душанбе. 2004.

markazlari sifatida shakllanadi va bu masala ko'pgina tadqiqotchilar tomonidan maxsus ko'rib chiqilgan, hamda rivojlanish taraqqiyotining turli davrlari bilan belgilangan.

Hozirgi kunga kelib olingan yangi ma'lumotlar asosida bu masalaga birmuncha aniqliklar kiritildi. Hususan, shuni alohida ta'kidlash lozimki, Qadimgi Baqtriya va Sug'diyona hududlarida I ming yillikning boshlariga oid eng qadimgi rivojlangan shahar harobalari uchramaydi, ilk temir davri shaharlarining rivojlanishi esa mil. avv. VII-II asrlarga oiddir.

Mil. avv. VIII asrning oxiri – VII asrga kelib qadimgi O'zbekiston hududidagi manzilgohlar rivojlanishida jadallik bilan o'zgarishlar boshlanib, Baqtriya, Marg'iyona va Sug'diyona hududlarida o'zida shaharsozlik belgilarini (mustahkam devorlar, saroylar, burjlar, xandaqlar, devorlardagi o'q otish yo'laklari va boshqa) aks ettiruvchi manzilgohlarning soni 20 tadan ziyodroq. Asosiy manzilgohlar esa (maydoni 5 gektardan kam) qishloq qo'rg'onlari, uncha katta bo'lmagan alohida qal'alar va dehqonchilik qishloqlaridan iborat. Shaharlar turiga kiritish mumkin bo'lgan, kattagina qo'rg'onli mustahkamlangan manzilgohlar ayrim qadimgi dehqonchilik vohalarida (Surhon, Qashqadaryo, Zarafshon havzalari va boshqa) bitta yoki ikktadan ko'p bo'lmagan¹⁰.

Ilk temir davri Sug'diyonada, alohida hududiy tartib guruhida bo'lib markaz vazifasini bajargan bir necha manzilgohlar turlari mavjud edi. Bular maydoni 5 gektardan 15 gektargacha bo'lib, tuman - voha markazi vazifasini bajaruvchi markazlar – Daratepa, Konimex, Chordara; maydoni 20 gektardan 80 gektargacha bo'lgan viloyat markazlari vazifasini bajarishi mumkin bo'lgan shaharlar – Uzunqir, Yerqurg'on, Ko'ktepa Xo'ja Bo'ston; bir necha viloyatlar markazi vazifasini bajaruvchi shaharlar – Afrosiyob (Maroqanda) va Buxoro kabilardir¹¹.

Arxeologik ma'lumotlarga qaraganda, hunarmandchilik muassasalari yirik manzilgohlar ichida markazlashib boradi. Bu manzarani Afrosiyob topilmalari tasdiqlaydi. Bunday manzilgohlar asta – sekinlik bilan hunarmandchilik, savdo va madaniy markazlarga aylanib boradi. Bu jarayonda qadimgi yo'llar nihoyatda katta ahamiyatga ega bo'lganligini ta'kidlab o'tishimiz joizdir. Afrosiyob, Uzunqir, Yerqurg'on kabi ko'hna shaharlar O'rta Osiyoning shimoliy dasht hududlardan keluvchi yo'llar ustida joylashgan¹².

Tadqiqotlardan kelib chiqib, Midiya saltanatining sharqiy chegaralari Shimoliy Parfiya va Ariyani o'z ichiga olganligini hisobga oladigan bo'lsak, midiyaliklarning

¹⁰ Shaydullayev Sh.B. O'zbekiston hududida Davlatchilikning paydo bo'lishi va rivojlanish bosqichlari (Baqtriya misolida). Dokt. Diss. Avtoref. Samarqand.2009.

¹¹ Исамиддинов М.Х. Истоки городской культуры Самарқандского Согда. – Т., 2002.

¹² Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб. Проблемы цивилизации Ўзбекистана VII в до н.э. - VII в н.э. – Т., 2000

Baqtriya harbiy xavf tug'dirishi aniq edi va yana bir harbiy hujum havfi shimoldagi ko'chmanchi qabilalar bo'lib, bu holat Baqtriya davlat uyushmasi paydo bo'lishiga sabab bo'lishi mumkin edi. Kir II ning O'rta Osiyoga yurishi-Ahamoniylarning Baqtriya va sak-masaget uyushmasi kabi jiddiy raqiblari mavjud bo'lganligining dalilidir. Forslar O'rta Osiyo janubiy vloyatlarini bosib olganlaridan keyingina, ya'ni, mil.avv. 530 yilda sak - masagetlar ustiga yurish boshlaydilar. Demak, bu paytga kelib Baqtriya harbiy - siyosiy uyushmasi tarkibiga Baqtriyadan tashqari Marg'iyona va Sug'diyona ham kirgan edi.

Bizning fikrimizcha, O'rta Osiyo hududlarida ilk davlat uyushmalarining paydo bo'lishida harbiy-siyosiy omillardan tashqari ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar ham katta ahamiyatga ega edi. Chunki, siyosiy jihatdan shakllangan davlat yoki uyushma iqtisodiyotsiz taraqqiyot bosqichiga ko'tarila olmaydi.

Eng so'nggi arxeologik tadqiqotlar natijalarini tahlil etar ekanmiz, Qiziltepa (Surxondaryo), Yoztepa (Turkmaniston), Uzunqir, Yerqo'rg'on (Qashqadaryo), Afrosiyob, Ko'ktepa (Samarqand) kabi ko'hna shahar va manzilgohlar sopol buyumlari va qurilish usullari bir-biriga nihoyatda o'hshash ekanligining guvohi bo'lamiz. Ammo, Yerqo'rg'on, Kuchuktepa, Qiziltepa, Yoztepadan topilgan mil. avv. IX-VII asrlarga oid buyumlarga o'xshash buyumlar Xorazm hududlaridan shu paytga qadar topilmagan¹³.

Xulosa (Conclusion): Demak, qurilish usullari va moddiy madaniyatdagi o'zaro o'xshashlik, mil. avv. I ming yillikning boshlari Baqtriya, Marg'iyona va Sug'diyona hududlari o'rtasida hech bo'lmaganda etnik tarixiy - madaniy birlik mavjud bo'lganligidan dalolat berib, bu o'xshashlik savdo-sotiq munosabatlari, o'zaro almashinuv va qadimgi savdo-tranzit yo'llariga ham bog'liq edi. Mil. avv. VI asrga kelib esa, Xorazm mustaqil davlat sifatida tashkil topadi. Bu o'rinda shuni ta'kidlash joizki, o'zaro almashinuvda muhim ahamiyatga ega bo'lgan Xorazmdagi ilk temir davri savdo-tranzit yo'llari voha ichidagi ichki yoki ikkinchi darajadagi yo'llar vazifasini o'tar edi. Asosiy savdo yo'llari esa Baqtriyadan Janubiy Sug'd (Qashqadaryo), Markaziy Sug'd (Samarqand) orqali Toshkent vohasi va Farg'ona vodiysiga o'tib ketardi¹⁴.

References:

1. Eshov B. O'zbekisonda davlat va mahalliy boshqaruv tarixi. T.: "Yangi asr avlodi". 2019. B.3.

¹³ Eshov B.J. O'rta Osiyoning qadimgi shaharlari tarixi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2008.

¹⁴ Matyoqubov X.H. O'zbek Davlatchiligining ilk bosqichida qadimgi Xorazm. Nom.diss. avtoref. Toshkent. 2012.

2. Abdullayev O'. O'rta Osiyoda qadimgi boshqaruv va ilk Davlatchilik tarixshunosligi. – Toshkent: Akademiya, 2009.
3. Jo'rayev N., Azizov A. Ijtimoiyot asoslari. Sivilizatsiyalar – ijtimoiy-madaniy jarayon. – Toshkent: Fan, 2003.
4. Аскарлов А.А., Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии. – Самарканд: Институт археология АН РУз, 1993. – С. 132-140;
5. Кашанина Т.В. Происхождение государства и права. Современные трактовки и новые подходы. – М.: Знание, 1999. – С. 51-103, 316-332;
6. Rtveldze E.V. va boshq. Qadimgi O'zbekiston sivilizatsiyasi: davlatchilik va huquq tarixidan lavhalar. – Toshkent. Adolat, 2001. – 10-58 bb;
7. Sagdullayev A.S. va boshq. O'zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti. – Toshkent. Akademiya, 2000. – 16-43 bb.
8. Shaydullayev Sh.B. Ilk davlatlarning arxeologik belgilari // O'zbekiston tarixi. Toshkent. 2002. №3, 3-10 bb. va boshq.
9. Asqarov A.A. Eng qadimgi shahar. – Toshkent: Fan, 2001.
10. Sagdullayev A.S. Qadimgi O'rta Osiyo tarixi. – Toshkent: Universitet, 2004.
11. Raimqulov A.A. Katta Sug'd – Sug'diyona: tarixiy jarayonlar chorrahasidagi o'lka. T.: "Iqtisod-Moliya". 2017. 208 B.
12. Eshov B. Sivilizatsiya tizimida ilk shaharlar. – T., 2004.
13. Голамреза Джавади. История государственного управления в Иране и Средней Азии в древности. Автореф. дисс. канд. ист.наук. Душанбе. 2004.
14. Shaydullayev Sh.B. O'zbekiston hududida Davlatchilikning paydo bo'lishi va rivojlanish bosqichlari (Baqtriya misolida). Dokt. Diss. Avtoref. Samarqand. 2009.
15. Исамиддинов М.Х. Истоки городской культуры Самаркандского Согда. – Т., 2002.
16. Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб. Проблемы цивилизации Ўзбекистана VII в до н.э. - VII в н.э. – Т., 2000
17. Eshov B.J. O'rta Osiyoning qadimgi shaharlari tarixi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2008.
18. Matyoqubov X.H. O'zbek Davlatchiligining ilk bosqichida qadimgi Xorazm. Nom.diss. avtoref. Toshkent. 2012.